

В. Ю. Іващенко

ДВІ АВТОБІОГРАФІЇ М.І. КОСТОМАРОВА: ПРОБЛЕМИ ДЕКОНСТРУКЦІЇ

У статті здійснюється порівняльний аналіз записів автобіографії М.І. Костомарова, зроблених Н.О. Білозерською та А.Л. Костомаровою, який дозволяє виявити їхні спільні риси (головні сюжетні лінії та більшість конкретних сюжетів, частково емоційне навантаження) та відмінності (хронологічні межі, обсяг текстів, наявність унікальних сюжетів та розбіжностей в описі емоційного стану мемуариста або конкретних деталей у спільних для двох автобіографічних сюжетах, загальний характер розповідей, їхнє літературне оформлення), з'ясовуються фактори, які вплинули на організацію двох автобіографічних текстів, а також ступінь їхньої автентичності.

Ключові слова: автобіографія, М.І. Костомаров, літературний запис, порівняльний аналіз, соціальна природа пам'яті, помилки пам'яті.

Останнім часом феномен автобіографії привертає увагу багатьох дослідників. На зміну полярним поглядам щодо «правдивих біографій, які відкривають істину», або, навпаки, автобіографій, що розглядаються виключно як інтерпретації, приходять більш зважені підходи, згідно яким автодокументи є «наративами про практики, що орієнтовані на сутнісну реальність та істину, де істина розглядається з унікальної позиції автора, який одночасно і є розповідачем, і розглядає себе в якості такого» [28]. Таким чином визнається реальність описуваних подій і, водночас, враховуються особливості текстуальної побудови автобіографій, що зумовлює відповідні методи роботи з автодокументами, увагу як до змісту, так і до форми розповіді.

Наразі відзначимо, що питання форми, зокрема жанрового розмаїття, автодокументальних текстів активно дискутується упродовж кількох десятиліть, що пов'язано, перш за все, із складноща-

ми при встановленні жанрових меж, які є достатньо рухливими. Обговорюючи різновиди мемуаристики, дослідники, серед іншого, не визначилися із розумінням природи літературного запису. Літературні записи мемуарів згадуються в багатьох класифікаціях поряд із спогадами (мемуарною оповіддю), автобіографіями, стенограмами та ін. [2, с. 363–364; 6, с. 37; 7, с. 51–52; 29, с. 57–64]. Проте в більшості випадків дослідники обмежуються вказівкою на незвичний спосіб фіксації тексту, тип літературного запису та вплив особи, яка записала текст, на зміст мемуарного джерела. Утім, форма джерела суттєво впливає на особливості тексту, тому дослідження специфіки літературного запису мемуарних джерел вимагає подальшого дослідження.

Цікаві спостереження можуть надати літературні записи автобіографії М.І. Костомарова, які були створені різними «співаторами» з невеликою різницею в часі. Перша «Автобіографія», опублікована в часописі «Русская мысль» у 1885 р., була записана зі слів Миколи Івановича Н.О. Білозерською в 1869 р. [15] Другу «Автобіографію» вчений продиктував дружині, А.Л. Костомаровій, у 1875 р. Упродовж 1875–1881 рр. М.І. Костомаров доповнював та редагував свої спогади. Саме ця «Автобіографія» стала «канонічною» і неодноразово перевидавалася як повністю, так і зі скороченнями або окремими частинами [12–14; 16–18 та ін.]. Вперше в повному обсязі її було видано в 1922 р. в серії «Библиотека мемуаров» [11].

Видання відразу привернуло увагу дослідників, однак у нових суспільних умовах автобіографія М. І. Костомарова розглядалася, перш за все, з класових позицій [3]. У подальшому обидві автобіографії виступали як важливе джерело для дослідників життя та творчості М.І. Костомарова [4; 20; 27], хоча через те, що життєпис, записаний Н.О. Білозерською, не був переглянутий М.І. Костомаровим, сучасні автори не вважають його достатньо надійним і навіть схиляються до думки, що ця автобіографія «не може бути беззастережно зарахована до творів Костомарова» [20, с. 14]. Наразі спробуємо порівняти тексти двох «Автобіографій» та виявити розбіжності, які вони містять.

Запис автобіографії Н.О. Білозерської менший за обсягом, ніж запис А.Л. Костомарової, і являє собою суцільний текст, на відміну

від тексту другої «Автобіографія», який оформлений у 15 розділів.

У записі Н.О. Білозерської розповідь починається із зазначення дати та місця народження М.І. Костомарова, але перші «меморіальні» сюжети пов'язані із приїздом до Москви 15 серпня 1827 р. та навчанням в одному із московських пансіонів [15, кн. 5, с. 194]. Закінчується автобіографія подіями 1862 р. – друком твору «Севернорусские народоправства во времена удельно-вечегово уклада. Новгород – Псков – Вятка» (СПб, 1863, т. 1–2) та початком роботи над працею «Смутное время Московского государства». Останній рядок лише вказує на подальші події, що залишились поза межами тексту: «Зима 1862 року багатьом пам'ятна, оскільки це був час польського повстання» [15, кн. 6, с. 43].

У більшій за обсягом «Автобіографії» початок розповіді йде вглиб віків: автор розпочинає твір з історичного екскурсу щодо походження роду Костомарових. Далі він детально зупиняється на характеристиці постаті свого батька та особливостях свого домашнього виховання, і тільки після цього переходить до дитячих вражень від перебування в московському пансіоні [13, с. 426–429]. У цьому варіанті мемуарист доводить свою розповідь до 1877 р., коли він гостював на дачі О.Л. Боровиковського та здійснив подорож до Нарви [13, с. 650–651]. При цьому примітка, яка зроблена А.Л. Костомаровою біля назви останнього розділу, свідчить про плани М.І. Костомарова продовжити роботу над спогадами: «Це – позначений олівцем зміст, який передбачалося доповнити або змінити при продовженні тексту» [13, с. 637].

Подальший текстуальний аналіз дозволяє зробити висновок про співпадіння основних сюжетних ліній в обох автобіографіях, але, водночас, фіксує наявність різних за змістом сюжетів, а також в окремих випадках – значних, в інших – несуттєвих відмінностей в описі однакових сюжетів.

Так, у записі Н.О. Білозерської присутні сюжети про вступ після закінчення воронезької гімназії до Московського університету [15, кн. 5, с. 199–200], розгульний спосіб життя на молодших курсах Харківського університету та бійку з приказними [15, кн. 5, с. 200–201], конфлікт із правителем справ Дурасовим у Саратові [15, кн. 6, с. 21], історію любові до «вкрай екзальтованої» саратовської дівчи-

ни [15, кн. 6, с. 23], влаштування пожежі на саратовському кладовищі [15, кн. 6, с. 24], захоплення спіритизмом через «нудьгу та одноманітність провінційного життя» [15, кн. 6, с. 29]. Натомість у варіанті, записаному А.Л. Костомаровою, М. І. Костомаров відразу вступає до Харківського університету [13, с. 438], у перші роки навчання серйозно захоплюється античною історією, мовами, музикою та написанням віршів [13, с. 441]. Щодо вище зазначених саратовських сюжетів, у другому варіанті автобіографії вони також відсутні.

У цілому, запис автобіографії, підготовлений А.Л. Костомаровою, більш докладний та ґрунтовний. Окрім нових сюжетів: про знайомство із «Запорожской стариной» та вплив на мемуариста І.І. Срезневського [13, с. 447], гурток молодих людей, відданих ідеї відродження «малоросійської» мови та літератури [13, с. 453], харківський театр [13, с. 459], особливості викладання, студентський та професорський склад у Київському університеті [13, с. 476–479], основний зміст лекційного курсу в Петербурзі [13, с. 527], журнал «Основа» [13, с. 532], смерть Т.Г. Шевченка [13, с. 536] та ін., друга автобіографія містить історичні екскурси (про молокан, «єврейське питання»), путівні замітки (про закордонні подорожі та поїздки містами Російської імперії), гострі полемічні замітки (про нігілізм). Мемуарист детально описує свої літературні та наукові заняття, відкриваючи свою творчу лабораторію, дає розгорнуті характеристики людей, які оточували його на різних етапах життя.

Інколи в однакових за змістом сюжетах автор акцентує увагу на різних аспектах тієї чи іншої події. Так, описуючи своє перебування в московському пансіоні, у першому варіанті автобіографії М.І. Костомаров зазначає, що в ньому вбачали «надзвичайні музичні здібності» [15, кн. 5, с. 194], натомість у другій автобіографії робить акцент на своїй незграбності в танцях [13, с. 430].

У ряді випадків спостерігається неспівпадіння в окремих деталях. Зокрема, розповідаючи про свій перший приїзд до Москви та похід із батьком до театру, М.І. Костомаров схожим чином змальовує своє потрясіння від театральної постанови, в обох випадках згадує вистави «Фрейшютц» та «Князь-невидимка», але наводить різну інформацію щодо третьої вистави: у першій автобіографії, за

його згадкою, це була опера М. Міллера «Чортів млин», де на сцені з'являлися привід, чорти та ін. [15, кн. 5, с. 194], у другій – п'єса Й.-Ф. Шиллера «Підступність і любов», коли, дивлячись на схвилюваного батька, він також розплакався [13, с. 430].

Пояснюючи своє захоплення Малоросією, М. І. Костомаров по-різному показав його витоки. У варіанті, записаному Н.О. Білозерською, поштовх було надано творами М.В. Гоголя «Вечера на хуторі близ Диканьки» та «Тарас Бульба»: «Це було чи не перше пробудження того почуття до Малоросії, яке надало цілковито нового напрямку моїй діяльності». Надалі було знайомство із виданнями малоросійських пісень М.О. Максимовича, творчістю Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, подорожі Харківщиною та Полтавщиною, вивчення мови та ін. [15, кн. 5, с. 202].

У варіанті, записаному А.Л. Костомаровою, «національний поворот» має раціональний характер і бере початок у науковій зацікавленості місцевою історією. Осмислюючи особливості сучасного йому історіюписання, М.І. Костомаров прагне відійти від опису дій відомих діячів та зосередитися на історії «бідних мужиків, землеробів, працівників». Невдовзі він приходить до висновку, що історію слід вивчати не лише за «мертвими літописами та записками, а й у живому народіві». На думку М.І. Костомарова, починати таке вивчення слід було з російського народу, а оскільки він жив у Малоросії, то «з його малоросійської гілки». У подальшому до цього додається емоційна складова, яка закріплює вибір ученого: «малоросійські пісні... [зібрані М.О. Максимовичем – В.І.] захопили всі мої почуття та уяву». Окрім етнографічних екскурсій та зусиль щодо вивчення малоросійської мови, у цьому варіанті «Автобіографії» М.І. Костомаров відзначає вплив І.І. Срезневського, домівка якого стала для Миколи Івановича «улюбленим місцем відпочинку та обміну думками» [13, с. 446–447].

Певні відмінності має також викладення сюжету, присвяченого Кирило-Мефодіївському братству. У першій «Автобіографії» М.І. Костомаров щиро зізнається, що саме йому належала ідея створення товариства, яке мало на меті «розповсюдження ідеї слов'янської взаємності та майбутньої федерації народів». Одним із основних завдань товариства «було вербувати у члени тільки

людей підготовлених, а ідеї розповсюджувати, де тільки можна». Зокрема, сам М.І. Костомаров, якого ідеї товариства «поглинули до фанатизму», поширював їх з кафедри серед студентів, у приватних розмовах серед професорів університету і навіть у духовній академії. За його згадкою, члени товариства, до яких мемуарист зарахував В.М. Білозерського, М.О. Гулака, О.О. Навроцького, Д.П. Пильчикова, О.В. Марковича, М.І. Савича, Т.Г. Шевченка, постійно збирались і мріяли про розростання товариства аж до арештів навесні 1847 р. [15, кн. 5, с. 210–212].

У другому варіанті «Автобіографії» М.І. Костомаров також згадує про дружні бесіди з М.О. Гулаком та В.М. Білозерським щодо «ідеї слов'янської взаємності», внаслідок яких з'явилася ідея створити товариство та назвати його на честь святих Кирила та Мефодія. М.І. Костомаров зізнався, що склав статут цього товариства та «невеликий твір про слов'янську федерацію», але відзначив, що «думка про заснування товариства незабаром була забута... хоча думка про слов'янську взаємність та слов'янську федерацію глибоко залишалась у всіх нас як заповітна в житті». М.І. Гулака, В. М. Білозерського, Т.Г. Шевченка, О.В. Марковича та Д.П. Пильчикова М.І. Костомаров називає «частими співрозмовниками». Одну із їхніх розмов про майбутню слов'янську федерацію і підслухав студент О.М. Петров, за доносом якого сталися арешти кирило-мефодіївців [13, с. 474–475, 479–480].

Крім того, у ряді випадків можна побачити певні хронологічні «зсуви». Так, емоційно насичений сюжет про зустріч М.І. Костомарова із Т.Г. Шевченком після їхнього повернення із заслання, що датується 1858 р. і в цілому співпадає за змістом, у першому варіанті «Автобіографії» відноситься мемуаристом до петербурзького періоду його життя (він йде після розповіді про прощання із саратовським суспільством та передує сюжету про затвердження М.І. Костомарова у званні професора Петербурзького університету), а в другому варіанті – до саратовського (після цієї зустрічі мемуарист повертається до Саратова, де працює в комітеті із покращення побуту селян, і тільки навесні 1859 р. остаточно переїжджає до Петербургу) [15, кн. 6, с. 32–33; 13, с. 521–523]. До речі, М.І. Костомаров взагалі не згадує про факт його обрання на посаду професора Казанського університету у квітні 1858 р. [27, с. 102].

Аналіз емоційно-чуттєвої тональності двох автобіографій показує співпадіння емоційного навантаження в описі багатьох сюжетів. Так, згадуючи своє перебування в московському пансіоні, М.І. Костомаров у першому варіанті «так сумував кілька місяців, що збирався втекти» [15, кн. 5, с. 194], у другому – постійно плакав, оскільки «до нестерпності важко мені було самотньому на чужині» [13, с. 430]. Описуючи своє прощання із нареченою після арешту напередодні весілля, М.І. Костомаров в обох варіантах підкреслює драматизм ситуації, дозволяючи читачам самим визначити його ступінь: «Яким було це прощання, кожен може собі уявити» [15, кн. 5, с. 210–212], «Сцена була надривна» [13, с. 481].

Водночас, у ряді випадків емоційний посыл сюжетів помітно різниться. Зокрема, згадуючи про вбивство батька, у першій «Автобіографії» М.І. Костомаров відмовляється від опису власних почуттів, тоді як у другій відкрито говорить про своє потрясіння: «Ось уже 47 років минуло з цього часу, але і тепер серце обливається кров'ю, коли я згадаю цю картину...» [15, кн. 5, с. 195; с. 431]. Також помітно відрізняється емоційне забарвлення розповіді про розрив стосунків із нареченою, А.Л. Крагельською. В «Автобіографії», створеній у співавторстві з дружиною (у дівочтві – А.Л. Крагельською), про цю подію згадується коротко і досить стримано: М.І. Костомаров розповідає про останню зустріч у приймальні коменданта Петропавлівської фортеці 14 червня 1847 р. та про записку нареченої, в якій вона «благала» його берегти здоров'я та сподіватися, після чого зауважує, що «надії наші не виправдалися – жодним чином не через її провину» [13, с. 486]. В «Автобіографії», продиктованій Н.О. Білозерській, М.І. Костомаров одним реченням згадав про «випадкову» зустріч у Петропавлівській фортеці, але детально описав остаточний розрив, який відбувся, коли він оселився в Саратові. Окремі вирази розповіді, хоча й опосередковано, але надають уявлення про емоційний стан М.І. Костомарова в цей час: зокрема, він говорить про «лайливий та зневажливий» лист від матері нареченої та «відчай» самої нареченої [15, кн. 5, с. 217; кн. 6, с. 22]. Взагалі, перша автобіографія виглядає більш емоційно насиченою і здебільшого зосереджена на конкретних подіях, тоді як у другій багато описів, міркувань та проявів само-

рефлексії, що не в останню чергу пов'язано із особливостями літературного оформлення текстів, які аналізуються.

Для «Автобіографії», записаної Н.О. Білозерською характерними є більша кількість діалогів (зокрема, відзначимо уявну розмову між батьком М.І. Костомарова та його вбивцями) та яскравих виразів на кшталт «незвичайні здібності», «любив до пристрасті», «місце еротичних сцен», «вимагав зубряшки» та ін. Натомість запису А.Л. Костомарової притаманні складносурядні речення, численні описи, що незважаючи на наявність епітетів, метафор, порівнянь, наближає текст до творів наукового характеру.

Отже, порівняння записів двох автобіографій М.І. Костомарова дозволило виявити як спільні риси (головні сюжетні лінії та більшість конкретних сюжетів, частково їхнє емоційне навантаження), так і відмінності (хронологічні межі, обсяг текстів, наявність унікальних сюжетів та розбіжностей в описі емоційного стану мемуариста або конкретних деталей у спільних для двох автобіографій сюжетах, загальний характер розповідей, їхнє літературне оформлення). Тож спробуємо з'ясувати фактори, які вплинули на організацію двох автобіографічних текстів, а також ступінь їхньої автентичності.

Окрім двох літературних записів автобіографії М.І. Костомарова, існує кілька варіантів автобіографій, складених ученим власноруч. Першу з них було написано на прохання редакції «Русского художественного листка» напередодні публічного диспуту про початок Русі між М. І. Костомаровим та М.П. Погодіним, що відбувся в березні 1860 р. Цю автобіографію було перевидано в 1891 р. на сторінках «Русской старины» [23]. Дві інших у вигляді біографій були включені до біографічних словників професорів Київського та Санкт-Петербурзького університетів [10, с. 225–228; 5].

Усі автобіографії написані від третьої особи, що певною мірою маскує їхнє авторство, вони є достатньо короткими (4–10 сторінок), і за виключенням першої, тяжіють до жанру службової автобіографії, коли автор зосереджується на основних подіях своєї професійної діяльності. Автобіографія, складена для «Русского художественного листка» також є достатньо короткою, однак містить ряд розгорнутих описів, які стосуються періоду

навчання М.І. Костомарова у воронезькій гімназії та Харківському університеті, початку етнографічних занять автора. Ця частина не суперечить літературним записам, про які йде мова, а за різкістю суджень наближається до варіанту «Автобіографії», записаної Н.О. Білозерською: директор воронезької гімназії називається «хабарником», викладацький склад Харківського університету, за виключенням М.М. Луніна, характеризується як «повна бездарність, відсталість та лінь» [23, с. 484–486]. Утім, київський і подальші періоди життя подаються вельми коротко, що унеможливує подальший порівняльний аналіз. Так, події, пов'язані із арештом і засланням, Костомаров оминає, згадуючи одним реченням, що в 1846 р. він змушений був залишити кафедру російської історії в Київському університеті і «цілий рік прожив у Петербурзі, надзвичайно усамітнено, на Петербурзькій стороні, а з 1846 по 1856 рік жив безвиїзно в Саратові» [23, с. 488].

Дещо більше інформації надають спогади сучасників про М.І. Костомарова, які були свідками різних періодів його життя. Мемуарні згадки про Миколу Івановича залишили кілька десятків мемуаристів, серед них Н.О. Білозерська, Г.С. Вашкевич, В.П. Горленко, О.О. Корсун (Корсунов), А.Л. Костомарова, П.О. Куліш, Д.Л. Мордовцев, В.Д. Мордовцева-Александрова, І.У. Палімпсестов, К.Ф. Юнге та ін.

Аналіз відповідних текстів показав, що ряд сюжетів, наведених у варіанті Н.О. Білозерської і відсутніх у записі А.Л. Костомарової, підтверджуються спогадами сучасників М.І. Костомарова. Так, В. Мордовцева-Александрова згадує про довгочасне захоплення М.І. Костомарова «животним магнетизмом» чи «месмеризмом» та ряд проведених ним спиритичних сеансів [22, с. 74]. І.У. Палімпсестов підтвердив, що розрив М.І. Костомарова з нареченою відбувся в саратовський період і був вкрай важким для нього [25, с. 166 – 167].

Крім того, важливим для розуміння характеру літературних записів є історія їхнього створення та постаті «співавторів» автобіографій, які записали їх та підготували до друку.

Упродовж 1868 – 1874 рр. постійною помічницею М.І. Костомарова в науковій роботі була Н.О. Білозерська. У 1867 р. Н.О. Білозерська покинула чоловіка, і маючи на руках трьох малолітніх

дітей, гостро потребувала грошей. Вона почала заробляти репетиторством та за підтримки М.І. Костомарова – літературною діяльністю. Через рік, коли у М.І. Костомарова загострилася хвороба очей, він запросив Н.О. Білозерську допомагати йому: збирати матеріал у бібліотеках, робити виписки, читати вголос та писати під диктовку. Щодня, окрім великих свят, Н.О. Білозерська працювала у М.І. Костомарова з 10 години ранку до 11 години вечора за виключенням тих днів, коли він почувався недобре [1, № 6, с. 617, 619].

В один із таких днів 1869 р. замість роботи над черговою науковою працею, М.І. Костомаров продиктував Н.О. Білозерській свою «Автобіографію», «закінчивши її в декілька прийомів». За свідочством Н.О. Білозерської, М.І. Костомаров висловлював бажання написати спогади задовго до цього, щоб уникнути в подальшому «викривлення найголовніших фактів його життя». Н.О. Білозерська відмовляла М.І. Костомарова від цієї роботи, вважаючи її передчасною, оскільки поєднувала з нею думку про можливу смерть ученого [1, № 6, с. 619]. Утім, М.І. Костомаров не змінив свого наміру: з великим піднесенням він прочитав «живу, талановиту лекцію», яку Н.О. Білозерська сумлінно записала [15, кн. 5, с. 192–193].

За схожих обставин, але з іншим настроєм, створювалась друга «Автобіографія», яку записала А.Л. Костомарова. Як відомо, драматична історія кохання та шлюбу «Аліни та Костомарова» навіть стала основою для художніх творів [26]. У даному разі зазначимо, що й одруження М.І. Костомарова та А.Л. Кисіль (у дівочтві Крагельської) відбулося за трагічних обставин. У 1875 р. М.І. Костомаров захворів на тиф, у ті ж дні він втратив матір. Усі турботи про М.І. Костомарова взяла на себе А.Л. Кисіль. Коли стан Миколи Івановича покращився, вона перевезла хворого до свого маєтку в с. Дідівці поблизу Прилук, де невдовзі М.І. Костомаров та А.Л. Кисіль обвінчалися.

А.Л. Костомарова стала секретарем чоловіка: за його вказівками розшукувала та переписувала необхідні для роботи історика матеріали, цілими годинами читала чоловікові, писала під його диктовку [22, с. 83]. Першою спільною роботою подружжя стала робота над «Автобіографією» М.І. Костомарова. Про історію цієї

співпраці дружина історика розповіла в передмові до неповного (1890 р.) та повного (1922 р.) видань автобіографії: «На початку 1875 р. Микола Іванович був тяжко хворий на тиф... Одужував він повільно, зір його погіршився зовсім. Розбитий душевно і фізично, він повинен був підкоритися припису лікарів, які під загрозою сліпоти заборонили йому наукову діяльність... Такий вирок лікарів ще більше пригнічував моральний стан Миколи Івановича... У цей час один з приятелів порадив Миколі Івановичу продиктувати впродовж літа свою біографію. «Але хіба можливо писати чи диктувати про себе цілі місяці і кому потрібна його біографія?» – говорив Микола Іванович... Проте, як не важко було писати про себе, він був змушений узятися за це завдання для того, щоб «вбити час» [14, с. I–III].

Після повернення до активної наукової діяльності М.І. Костомаров кілька разів вносив доповнення до «Автобіографії», утім, ця робота була епізодичною і припинилася в 1881 р., коли він зробив незначні поправки та написав на першій сторінці власноручну посвяту дружині, після чого звернувся з проханням прибрати цю роботу назавжди [14, с. III].

Можна стверджувати, що обидві літераторки відповідально поставилися до своєї роботи. У випадку із записом А.Л. Костомарової це підтверджують «незначні поправки» з боку М.І. Костомарова. Запис, зроблений Н.О. Білозерською, М.І. Костомаров не проглядав, але ставлення останньої до тексту спогадів у повній мірі висвітлено в передмові до публікації «Автобіографії» та її власних спогадах.

Незважаючи на те, що М.І. Костомаров завжди диктував з надзвичайною швидкістю, Н. О. Білозерська, за власним зізнанням, напружувала усі зусилля, аби «точно схопити слова». У подальшому, при підготовці спогадів до публікації, вона «якнайточніше» намагалася передати усе сказане М.І. Костомаровим. З тексту були вилучені лише окремі місця, які торкалися «приватного інтимного життя ще живих людей». Власні коментарі Н.О. Білозерська подала у вигляді приміток [1, № 6, с. 618; 15, кн. 5, с. 192–193].

Опосередковано на невтручання літераторок у зміст спогадів вказують особливості тексту. На думку сучасних дослідників, жіночі спогади відрізняються від чоловічих, принаймні у трьох ас-

пектах: особливостях досвіду (через різні соціальні ролі, норми поведінки, функції та способи самореалізації чоловіків і жінок), пам'яті (жіночі спогади структуровані навколо значущих особистих та сімейних подій, відтворюють деталі повсякденного життя, емоційно насичені, тоді як чоловічі містять більше фактів та ін.) та мовної репрезентації (існування так званого «гендерлекту», використання жінками в більшому обсязі прямої мови, діалогів емоційно-забарвленої лексики та ін.) [8, с. 11–13]. До речі, власноручні спогади А.Л. Костомарової та Н.О. Білозерської помітно відрізняються від записів автобіографії М.І. Костомарова, у тому числі, особливостями мовної репрезентації [1; 19]. Відповідно, є підстави стверджувати, що втручання літераторок у текст обмежувалося виключно їх редагуванням, а саме необхідністю перевести акустичний варіант спогадів у письмовий. Так, за згадкою Н.О. Білозерської, працюючи в «Русской старине» вона, серед іншого, «сповідувала старих»: записувала автобіографію зі слів оповідача, потім «давала їй лад» і, нарешті, готувала для публікації [1, № 6, с. 934].

Водночас, не слід забувати про діалогічність процесу створення мемуарних записів, що безпосередньо впливає на процес пригадування [29, с. 62]. Навіть за умови абсолютної пасивності особи, яка записує спогади, сама її присутність орієнтує мемуариста на певний комплекс тем та сюжетів. Цим, зокрема, можна пояснити відсутність сюжетів «любовного» характеру у спогадах, продиктованих М.І. Костомаровим дружині.

Крім того, на думку сучасних психологів, соціальна природа автобіографічної пам'яті виявляється не лише в постійній комунікативній взаємодії з іншими людьми, але й і з самим собою, що призводить до «переінтерпретацій її змістів, пов'язаних з актуальним станом суб'єкту» [24, с. 182]. При цьому відзначимо, що Н.О. Білозерська вказувала на схильність М.І. Костомарова до різких змін настрою: «Він зображав історичних осіб і описував події такими, якими вони дійсно уявлялися йому в даний момент... Так само М. Ів. ставився до фактів справжнього життя і судив про них завжди щиро, але надто часто під впливом безпосереднього впливу та хвилинного настрою надавав їм певного забарвлення, не сором-

лячись протиріччями, що витікали з цього. Таким чином нерідко траплялося, що у проміжку кількох днів він одним казав одне, іншим абсолютно протилежне...». Н.О. Білозерська вбачала у цьому не хитрість або відсутність твердих переконань, а прояв художньої натури [1, № 6, с. 621 – 622].

Можливо, саме цим можна пояснити ряд відмінностей у двох автобіографіях. Вище згадувалося, що перша автобіографія починається із розповіді про навчання в московському пансіоні та короткої, хоча і емоційної розповіді про вбивство батька, тоді як у другій автобіографії автор детально зупиняється на особливостях домашньої освіти та постаті батька. Та ж Н.О. Білозерська відзначила, що М.І. Костомаров у приватних розмовах із роздратуванням згадував про «деспотичне вільнодумство» батька. Саме тому, на її думку, оповідач уникнув у своїй автобіографії розповіді про раннє дитинство [1, № 6, с. 621–623]. Друга автобіографія, складена в той час, коли М.І. Костомаров щойно втратив матір, містить відповідний сюжет, в якому мемуарист віддає шану «старовинному вільнодумцю», який поведився із своїми селянами «ласкаво і гуманно», усвідомлюючи необхідність звільнення селян від кріпацтва, а всі батьківські «витівки» пояснює невмінням «утримувати пориви запальності». Хоча, водночас, автор не уникає іронії, зазначаючи, що «селяни в його [батьківському. – В.І.] маєтку були малоруси і туго піддавалися вольтеріанській школі» [13, с. 427–428]. До речі, проявом «деспотизму лібералів», від якого М.І. Костомаров потерпав в дитинстві, він вважав події, пов'язані з одним із найдраматичніших епізодів свого життя – звільненням із Петербурзького університету [15, кн. 6, с. 41].

Нарешті, не слід забувати про можливі помилки пам'яті. Сам М.І. Костомаров говорив про свою «щасливу пам'ять» [13, с. 429]. На його надзвичайну пам'ять також звертали увагу усі, хто близько знав ученого [9, 245; 19, № 7, с. 48; 22, с. 87]. І.І. Палімпсестов відзначав, що під час дружніх зустрічей у Саратові М.І. Костомаров читав напам'ять свого «Богдана Хмельницького» [25, с. 159].

Проте можна зустріти й свідчення про те, що при роботі над автобіографіями помилки пам'яті мали місце. Так, у листі А.Л. Косто-

марової, наведеному у спогадах Д.Л. Мордовцева, саме цим пояснюється поява в першому варіанті автобіографії М.І. Костомарова сюжету про його вступ до Московського університету в 1833 р. У наведеному Д.Л. Мордовцевим листі А.Л. Костомарової від 7 жовтня 1877 р. зазначається: «Сьогодні за обідом у Патрикеева він [М.І. Костомаров – В.І.] мені каже: «а таки я переплутав у біографії; ти права: спочатку я вступив до Харківського університету і закінчив його зі ступенем кандидата; опісля вступив у драгуни, і вже після драгунської служби мені захотілося знову слухати лекції – харківські мене не задовольнили, і я, зі ступенем кандидата, поїхав до Москви і записався вільно слухаючим студентом...»» [21, 1885, № 12, с. 648–649].

Також у передмові до другої автобіографії А.Л. Костомарова зазначає, що для того, щоб не нервувати мемуариста пригадуванням імен або місць подій, йому було запропоновано позначати знаками питання місця, де були сумніви в точності, а згодом віднайти необхідну інформацію. Ці знаки, дійсно, ставилися, але в подальшому так і не були уточнені і залишилися навіть при публікації: у відомостях про маєток С.М. Костомара в Ковельському повіті та про друк віршів «До Марьи Потоцький» и «Аглае-Чесме» в «Молодыку» [14, с. 1, 35].

З особливостями пригадування може бути пов'язаний і загальний характер розповіді. Характеризуючи події власного минулого, мемуарист може відтворювати «яскраві» (так звані «живі картини»), «важливі», «переломні» та «характерні» події (інтерпретація події через саморефлексію) [24, с. 182]. Вочевидь, що у варіанті, записаному Н.О. Білозерською переважають «яскраві» та «переламні» події, тоді як у записі А.Л. Костомарової «яскраві» події поступаються всім іншим типам, зокрема, помітно зростає авторська саморефлексія.

Таким чином, порівняння тексту двох записів автобіографії М.І. Костомарова дозволяє не лише поглянути на автобіографію як певний конструкт, особливості якого пов'язані з історією створення мемуарного тексту та постатями його творців, у даному випадку – мемуариста та літераторів, але й пояснити присутні в цих

текстах розбіжності, не вдаючись до категорій «більш достовірний» та «менш достовірний». Крім того, критичне прочитання автобіографічних текстів переконливо свідчить, що обидва варіанти є творами М.І. Костомарова і можуть бути однаково цінними для більш глибокого розуміння внутрішнього світу історика.

1. *Белозерская Н. А.* Николай Иванович Костомаров, 1857 – 1875 гг. / Н.А. Белозерская // Русская старина. – 1886. – № 3. – С. 609–636; № 5. – С. 327–338; № 6. – С. 615–654.
2. *Войцехівська І.* Мемуаристика // Спеціальні історичні дисципліни : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. Н. Войцехівська, В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – К., 2008. – С. 359–366.
3. *Гермайзе О. М.* Костомаров в світлі автобіографії / О. Гермайзе // Україна. – 1925. Кн. 3. – С. 79–87.
4. *Гончар О.* Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи / О. Гончар. – Київ, 2017. – 274 с.
5. *Григорьев В. В.* Императорский Санкт-Петербургский университет в течение первых пятидесяти лет его существования / В.В. Григорьев. – СПб, 1870. – 432, 96, СХХІІ с.
6. *Деревнина Л. И.* О термине «мемуары» и классификации мемуарных источников: (Историография вопроса) / Л.И. Деревнина // Вопросы архивоведения. – 1963. – № 4. – С. 32–38.
7. *Житомирская С. В.* Вопросы научного описания рукописных мемуарных источников / С.В. Житомирская // Археографический ежегодник за 1976 год. – М., 1977. – С. 41–59.
8. *Кісь О.* Гендерні аспекти практики усної історичної досліджень: особливості жіночого досвіду, пам'яті і нарації / О. Кісь // Суспільні зміни і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді : матеріали між нар. наук. конф., м. Львів, 25–26 вересня 2014 р. – Львів, 2014. – С. 11–41.

9. Корсунов А. А. Н. И. Костомаров / А.А. Корсунов // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 т. Т. 1 / укл. : Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадеєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов ; вступ. стаття В. І. Іващенко ; наук. ред. С. І. Посохов. – Харків, 2008. – С. 241–255.
10. Костомаров Николай Иванович // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Святого Владимира (1834 – 1884) / сост. и издан под. ред. В. С. Иконникова. – Киев, 1884. – С. 283–297.
11. Костомаров Н. И. Автобиография / под ред. В. Котельникова. – М., 1922. – [2], VIII, 440, [1] с. (Библиотека мемуаров).
12. Костомаров Н. И. Автобиография // Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина / сост., ист.-биогр. очерк и коммент. Ю. А. Пинчука. – К., 1992. – С. 77–328.
13. Костомаров Н. И. Автобиография / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / сост. и ист.-биогр. очерк В. А. Замлинского ; примеч. И. Л. Бутича. – К., 1989. – С. 425–651.
14. Костомаров Н. И. Автобиография / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Литературное наследие. – СПб., 1890. – С. 1–217.
15. Костомаров Н. И. Автобиография / Н. И. Костомаров // Русская мысль. – 1885. – Кн. 5. – С. 190–223; Кн. 6. – С. 20–54.
16. Костомаров Н. И. Из «Автобиографии» // Соловьев И. М. Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников. – СПб., 1914. – Вып. 1 : Университеты до эпохи шестидесятых годов. – С. 153–155.
17. Костомаров Н. И. Из воспоминаний: (Арест, заключение, ссылка) / Н. И. Костомаров // Вестник Европы. – 1910. – № 4. – С. 76–87.
18. Костомаров Н. И. Неизданная глава из автобиографии / Н. И. Костомаров // Голос минувшего. – 1917. – № 5–6. – С. 249–266.
19. Костомарова А. Л. Николай Иванович Костомаров: Из воспоминаний / А. Л. Костомарова // Вестник Европы. – 1910. – № 6. – С. 195–209; № 7. – С. 43–66; № 8. – С. 45–75; № 9. – С. 94–125.
20. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості : енцикл. довід. / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь ; вст. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. – Київ, 2005. – 543 с.

21. Мордовцев Д. Л. Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни: 1875 – 1885 / Д.Л. Мордовцев // Русская старина. – 1885. – № 12. – С. 636–662; 1886. – № 2. – С. 323–360.
22. Мордовцева-Александрова В. Микола Іванович Костомаров і його приятелі: (Дещо з споминів)/ В. Мордовцева-Александрова // Україна. – 1927. – Кн. 5. – С. 69–98.
23. Николай Иванович Костомаров в 1817 – 1860 гг. // Русская старина. – 1891. – № 2. – С. 483–490.
24. Нуркова В. В. Сверхненное продолжается: Психология автобиографической памяти личности / В. В. Нуркова. – М., 2000. – 320 с.
25. Палимпсестов И. И. Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове / И. И. Палимпсестов // Русское обозрение. – 1895. – Т. 34. – № 7. – С. 155–190.
26. Петров (Домонтович) В. Аліна й М. Костомаров. До історії їх життєвих взаємин / В. Домонтович. – Харків, 1929. – 192 с.
27. Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров / Ю. А. Пінчук. – Київ, 1992. – 232 с.
28. Руус Й. П. Контекст, аутентичність, референціальність, рефлексивність: назад к основам автобіографії / Й. П. Руус // Биографический метод в изучении постсоциалистических обществ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://cisr.ru/publications/biografichesky-metod-v-izuchenii-postsotsialisticheskikh-obschestv/> (дата обращения 31.09.2017)
29. Тартаковский А. Г. 1812 год и русская мемуаристика: Опыт источниковедческого изучения / А. Г. Тартаковский. – М., 1980. – 310 с.

Иващенко В. Ю. Две автобиографии Н. И. Костомарова: проблемы деконструкции

В статье дается сравнительный анализ записей автобиографии Н. И. Костомарова, сделанных Н. А. Белозерской и А. Л. Костомаровой, позволяющий выявить их общие черты (основные сюжетные линии и большинство конкретных сюжетов, частично эмоциональная нагрузка) и отличия (хронологические рамки, объем текстов, наличие уникальных сюжетов и расхождений в описании эмоционального состояния мемуариста или конкретных деталей в общих для двух автобиографий сюжетах, характер рассказов, их литературное оформление), выясняются факторы, которые повлияли на организацию двух автобиографических текстов, а также степень их аутентичности.

Ключевые слова: автобиография, Н. И. Костомаров, литературная запись, сравнительный анализ, социальная природа памяти, ошибки памяти.

Ivashchenko V. Two Autobiographies of N. Kostomarov: Problems of Deconstruction

The article gives a comparative analysis of N. Kostomarov's autobiography records made by N. Belozerskaya and A. Kostomarova, which makes it possible to reveal their common features (main storylines and most specific subjects, partly the emotional load) and differences (chronological frames, the volume of texts, the existence of unique stories and discrepancies in describing the emotional state of the memoirist or specific details in the subjects common to the two autobiographies, the nature of the stories, their literary design), factors that influenced the organization of two autobiographical texts, as well as the degree of their authenticity are identified.

Keywords: autobiography, N. Kostomarov, literary record, comparative analysis, social nature of memory, memory errors.